

НОРМИ ПРАВА: ДО ПИТАННЯ ПРО РЕТРОСПЕКТИВНІ ТА СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗУМІННЯ

Дояр Євгеній Володимирович
*кандидат юридичних наук,
адвокат*

Дояр Є. В. Норми права: до питання про ретроспективні та сучасні тенденції розуміння.

Зауважено, що безперечним є той факт, що дослідження права як соціокультурної діяльності має багатовекторну спрямованість. Вчений шукає вірний, на його переконання, сенс у різних спектрах права як об'єкта свого вивчення. При цьому структурна особливість права настільки заплутана у своїх елементах, що вивчення конкретного явища без аналізу його зв'язків з іншими елементами фактично приречена на вразливість правильності чи методологічну неповноту наукової теорії, яку намагається вивести в аксіому вчений. Саме тому потрапляючи в об'єктив наукового пошуку, та чи інша грань цієї складної проблематики змушує правознавця торкнутися якщо не всього спектра знань про об'єкт, то як мінімум найбільш ключових ланок досліджуваного правового явища. Іншими словами, вивчаючи, наприклад, сутність права у відриві від питань характеристики його норм, формулювання їх ознак та різновидів заводить будь-якого вченого-правознавця у науковий глухий кут.

Відзначено, що сьгодні тенденції наукового пошуку свідчать про все більше поширення ідеї про те, що норма права забезпечується не тільки примусовою силою держави, але й суспільною свідомістю. Правова доктрина поступово відмовляється від того, що тільки держава шляхом примусу може забезпечити обов'язковість правової норми, а імперативні норми у своїй кількості не переважають за диспозитивні.

Ключові слова: право, правові норми, ознаки, примусовість, загальнообов'язковість, формальна визначеність, системність, тенденційність.

Doyar Ye. Norms of law: to the question of retrospective and modern tendencies of understanding.

It is noted that it is indisputable that the study of law as a socio-cultural activity has a multi-vector orientation. The scientist is looking for the true, in his opinion, meaning in different spectrums of law as the object of his study. The structural feature of law is so confusing in its elements that the study of a particular phenomenon without analyzing its relationship with other elements is actually doomed to the vulnerability of the correctness or methodological incompleteness of scientific theory, which tries to deduce the axiom. That is why getting into the lens of scientific research, one or another facet of this complex issue forces the jurist to touch if not the whole range of knowledge about the object, then at least the most key parts of the studied legal phenomenon. In other words, studying, for example, the essence of law in isolation from the characteristics of its rules, the formulation of their features and varieties leads any scholar-lawyer in a scientific impasse.

It is noted that today the tendencies of scientific research testify to the growing spread of the idea that the rule of law is provided not only by the coercive force of the state, but also by the public consciousness. Legal doctrine is gradually abandoning the fact that only the state can enforce a legal norm by force, and imperative norms in their number do not prevail over dispositive ones.

Key words: law, legal norms, signs, coercion, obligatoriness, formal certainty, systemicity, bias.

Постановка проблеми та завдання дослідження. Безперечним є той факт, що дослідження права як соціокультурної діяльності має багатовекторну спрямованість. Вчений шукає вірний, на його переконання, сенс у різних спектрах права як об'єкта свого вивчення. При цьому структурна особливість права настільки заплутана у своїх елементах, що вивчення конкретного явища без аналізу його зв'язків з іншими елементами фактично приречена на вразливість правильності чи методологічну неповноту наукової теорії, яку намагається вивести в аксіому вчений. Саме тому потрапляючи в об'єктив наукового пошуку, та чи інша грань цієї складної проблематики змушує правознавця торкнутися якщо не всього спектра знань про об'єкт, то як

мінімум найбільш ключових ланок досліджуваного правового явища. Іншими словами, вивчаючи, наприклад, сутність права у відриві від питань характеристики його норм, формулювання їх ознак та різновидів заводить будь-якого вченого-правознавця у науковий глухий кут.

Аналіз публікацій та виклад основних положень дослідження. Безумовно, на сьогоднішній момент сучасна юридична наука буквально рясніє досить цікавими, глибокими та фундаментальними роботами, які сформовані на досягненнях правової доктрини попередніх років, яка також не менш системно досліджувала норми права, їх сутність, різноманіття, істинність та дієвість у соціокультурній реальності. Як справедливо зазначають автори колективної монографії «Норми права: теоретико-правове дослідження» розробка проблем визначення поняття, сутнісних характеристик, структури норми права має давню історію. Гідний внесок у дослідження питання, що нас цікавить було зроблено дореволюційними вченими, теоретиками права та представниками галузевих юридичних наук радянської доби [1, с. 4].

Як приклад найбільш чітко окреслених та сформульованих підходів до розуміння норми права, можна навести умовиводи М. М. Коркунов, який вважав, що юридичні норми – передусім «суть правила належного», й у цьому сенсі вони є велінням [2, с. 120]. Л. И. Петражицький розглядав правову норму як результат етичних переживань, представлений певним уявним змістом і який виражає укладений в правових емоціях «реально-психічний» зв'язок обов'язку та правомочності [3, с. 76]. Г. Ф. Шершеневич стверджував, що «під ім'ям закону розуміється норма права, що виходить безпосередньо від державної влади у встановленому задалегідь порядку» [4, с. 15].

Теза про походження правової норми від держави та забезпеченість її примусом остаточно сформувалася як догма в наступний період розвитку правової науки на території сучасної України. Так, наприклад, видатний радянський вчений С. С. Алексєєв вважає, що юридична норма – це похідне від держави і охоронюване нею загальнообов'язкове, формально-визначене правило поведінки, яке (безпосередньо або в поєднанні з іншими нормами права) надає учасникам суспільних відносин даного виду юридичні права і накладає на них юридичні обов'язки [5, с. 198]. До специфічних ознак правових норм С. С. Алексєєв зараховує: похідний від держави характер, охорону примусовою силою держави, загальнообов'язковість, формальну визначеність, надання нормою учасникам суспільних відносин даного виду суб'єктивних юридичних прав і покладання на них суб'єктивних юридичних обов'язків [5, с. 198-200].

П. І. Стучка ототожнював поняття правової норми й закону та охарактеризував їх як примусове правило, що виходить від держави та відноситься до галузі права [6, с. 163]. В. М. Баранов зазначав, що правова норма (як і будь-який юридичний акт) – не просте оформлення існуючої діяльності, а спрямована державна форма її відображення; правова норма – це державна вказівка загального характеру, що виражає державну необхідність певної організації діяльності громадян та їх об'єднань [7, с. 140; с. 151].

У чомусь схожу точку зору висловлював П. О. Недбайло, який стверджував, що норма соціалістичного права на відміну інших норм соціалістичного гуртожитку є суворо певним формальним правилом, встановленим чи санкціонованим соціалістичним державою, що виражає обумовлену об'єктивними законами соціалізму державну волю народу і забезпечене державним примусом, з метою охорони та регулювання найбільш істотних і корінних відносин соціалістичного суспільства, шляхом офіційного їх закріплення у формі точно визначених прав та обов'язків учасників цих відносин [8, с. 28]. При цьому радянський вчений підкреслював, що «...обов'язковий характер правової норми є немислимим без примусу. Не можна ділити норми соціалістичного права на норми обов'язково-добровільні і обов'язково-примусові залежно від того, що одна частина суспільства виконує їх добровільно, а інша вимагає примусу». Вірно, що норми соціалістичного права більшістю членів соціалістичного суспільства виконуються добровільно, але, як підкреслював вчений, це положення не змінює державно-примусової природи права. На переконання П. О. Недбайло, добровільність виконання – це не властивість правової норми, а метод, прийом її реалізації в соціалістичному суспільстві, який, крім соціалістичної природи права, засновується на пропаганді правових норм, широкій організаторській та культурно-виховній роботі держави, тому примус в соціалістичному суспільстві не виключає, а передбачає переконання та іншу роз'яснювальну роботу в масах з виконання правових норм [8, с. 37-38].

Отже, ключовою ознакою норми права радянською юридичною наукою, як правило, визнавався примусовий характер норми права. Проте, існували й інші думки з цього приводу. Зокрема, Ц. А. Ямпольська стверджувала протилежне щодо суті правової норми. Дослідниця наполягала, що право має обов'язковий, але далеко не завжди примусовий характер, бо в переважній більшості випадків його норми виконуються добровільно, а примусовість і обов'язковість – не тотожні поняття [9, с. 169]. Подібний підхід знайшов своє відображення й у сучасних дослідженнях, присвячених теорії права. Так, О.Ф. Скакун зазначає, що норма права забезпечується всіма заходами державного впливу (а не тільки примусу), чим держава створює реаль-

ні умови для добровільного здійснення суб'єктами зразків поведінки, сформульованих у нормі права, але поряд із цим застосовує засоби переконання, осуду, примусу до бажаної поведінки тощо [10, с. 279]. При цьому, на думку вченої-правника, норма права – це загальнообов'язкове правило поведінки, сформоване в суспільстві відповідно до визнаної в ньому справедливої міри свободи і рівності та формально визначене (встановлене чи санкціоноване) і забезпечене державою з метою регулювання, охорони та захисту суспільних відносин [10, с. 278].

Ще більш змістовно та аргументовано розвиває вказану точку зору М. І. Козюбра, який, зазначає, що обов'язковість норм права підтримується можливістю застосування державного примусу, однак це не свідчить про те, що їх обов'язковість є наслідком виключно забезпечення державного примусу. Примус, на переконання правника, виконує насамперед роль гарантії, що є необхідною на випадок можливого порушення норми. М. І. Козюбра наголошує, що «основним при цьому має бути варіант добровільного виконання юридичних правил, що ґрунтується на внутрішньому переконанні особи у правильності (справедливості, доцільності та необхідності) норм права, сприйнятті їх як легітимних вимог. Проте їх обов'язковість підтримується також силою державного впливу, в т. ч. загрозою застосування примусу. Останній не є атрибутивною властивістю норм права, вступаючи в дію лише у разі їх порушення» [11, с. 128]. Видатний дослідник сучасності акцентує на тому, що «... фіксація юридично значущої поведінки в статті нормативно-правового акта чи інших джерелах права (навіть з бездоганим дотриманням правил юридичної техніки) автоматично не перетворює цю модель на норму права, тобто правило правової поведінки людей (суб'єктів права). Для того, щоб вона стала таким правилом, необхідне її сприйняття людьми (суб'єктами права), або ж принаймні їх більшістю, як правильної, справедливої та її відтворення у відповідних діях (поведінці). Норма, що не сприймається людьми, не оцінюється ними як соціально значуща, корисна і справедлива та не відтворюється в їх поведінці (діях), залишається мертвою і не може бути названа правовою. І жодний державний примус не здатний у такому разі забезпечити її обов'язковість. ... обов'язковості нормам надає не стільки держава, скільки психологічно-ментальна установка адресатів (і носіїв) норми – людей, їх «переживання» [11, с. 126-127].

Серед інших ознак норм права М. І. Козюбра окреслює те, що: норми права є вихідними, первинними елементами права; спрямовані на правове регулювання конкретних суспільних відносин; закріплюють стандарт (зразок, еталон) правомірної поведінки особи, встановлюють наслідки його порушення (типові норми права) або сприяють такому закріпленню та встановленню (спеціалізовані норми права); мають особливі форми свого зовнішнього вираження [11, с. 128-129]. Загалом же М. І. Козюбра під нормою права розуміє закріплене у джерелах права і відтворюване в поведінці суб'єктів права правило загального характеру, що визначає стандарт належної чи дозволеної поведінки або наслідки його порушення, ефективна дія якого забезпечується державою [11, с. 128-129]. Запозичують такий саме варіант дефініції й інші визнані вітчизняні вчені, у тому числі О. В. Петришин, С. П. Погребняк та В. С. Смородинський [12, с. 158-160].

Існують й змістовні інші погляди на сутність правові норми та її ознаки. Зокрема, у певному сенсі близьким до попередніх висловлювань бачиться підхід, запропонований В. Д. Філімоновим, який вважає, що норма права, це «таке встановлене або санкціоноване державою загальнообов'язкове правило поведінки людей, яке виражає міру соціальної справедливості, що утвердилася в суспільстві, і спрямована на організацію або охорону суспільних відносин шляхом добровільного або примусового виконання вимог, що містяться в ньому» [13, с. 7].

У свою чергу, Ю. С. Ващенко вважає, що норма права є специфічною одиницею комунікації або правового спілкування, мета якого полягає в упорядкуванні найбільш значущих соціальних взаємодій на основі правових ідей формальної рівності, свободи і справедливості. Норми права завжди містять інформацію про факти та обставини зовнішньої реальності, яка дозволяє належний з точки зору права спосіб дії в певних випадках [14, с. 10]. Російський дослідник стверджує, що правові норми регулюють тільки найбільш типові відносини. Випадкові зв'язки, вчинки не можуть відбитися в нормі. Норма, як пише Ю. С. Ващенко, це завжди стереотип, заснований як на внутрішніх спонуканнях, так і на зовнішньому впливі. На його думку, правові норми виражають не тільки «належне», а й «суще», виступають як своєрідний еталон, показчик, оберігаючи життя суспільства від хаосу і забезпечуючи розвиток в потрібному напрямку. Отже, правова норма, як переконує вчений, є об'єктивно обумовленим правилом поведінки, яке встановлюється для забезпечення певної цілеспрямованості в практичній діяльності людини. Норми права – це соціально апробовані і соціально закріплені оцінки: на їх основі всі дії представляються або обов'язковими, або забороненими, або нормативно байдужими [14, с. 11].

Цікавими виглядають також думки, наприклад, І. Л. Честнова, який приходить до висновку, що «норма права – це діалог, тобто взаємозумовленість, що виявляється у взаємодії людей, людини та структури (представленої людиною – носієм статусу як посадової особи, так і представника колективного суб'єкта), опосе-

редкована соціальним уявленням, вираженим у знаковій формі (наприклад, у статті нормативного правового акта), який об'єктивно забезпечує нормальне відтворення соціуму» [15, с. 443].

Натомість В. В. Лазарєв розглядає правову норму «як штучно створювану усічену модель установки, в якій потреби відображаються диспозицією норми, а умови – відповідно її гіпотезою». «Дуже суворо кажучи, – пише він, – правові норми не регулюють «об'єктивно-здійснювані вчинки». Вони мають зіткнення з зовнішніми поведінковими актами не інакше, як через акти діяльності свідомості». Дослідник висловив припущення, що норми права активно впливають на всі внутрішні психічні процеси і, можливо, навіть певною мірою й регулюють їх. Підсумковий висновок В. В. Лазарєв формулює у вигляді визначення правової норми, що представляє, на його думку, програму, відповідно до якої вербальна і реальна поведінка адресатів норм або саморегулюється їх психологічним механізмом, або регулюється за посередництвом психологічного механізму правозастосовника [16, с. 94, 97, 98; 17, с. 65].

У свою чергу А. С. Піголкін пише, що норма права встановлює загальні, типові варіанти поведінки, типові масштаби суспільних відносин; не вичерпується одноразовим виконанням, а діє постійно, розрахована на реалізацію щоразу, коли в наявності обставини, передбачені цією нормою; стосується не конкретної особи, а певної категорії суб'єктів права [18, с. 161]. А. В. Поляков та Є. В. Тимошина розрізняють соціальну правову норму, яка «є загальнозначимим і загальнообов'язковим правилом поведінки, що має навчально-зобов'язуючий характер, що впливає насамперед із встановлених або санкціонованих державою правових текстів і реалізується в соціальній практиці», і державно-правову норму як «загальнозначуще правило поведінки, що має представницько-зобов'язуючий характер, який впливає насамперед із встановлених чи санкціонованих державою правових текстів та реалізується у соціальній практиці» [19, с. 331, 334].

В. К. Бабаєв виділяє як специфіку юридичної норми те, що вона відображає найбільш важливі, які мають цінність для суспільства, особистості або соціальної групи, суспільні відносини; являє собою модель регульованих суспільних відносин; відображає і закріплює типовість соціальних процесів, явищ, зв'язків як наслідок їх повторюваності; має загальнообов'язковий характер [20, с. 285]. В. С. Нересянц розглядає норму права як загальне правило «регулювання суспільних відносин, згідно з яким його адресати повинні за певних умов (гіпотеза) діяти як суб'єкти певних прав та обов'язків (дипозиція), інакше будуть певні невідповідні для них наслідки (санкція)» [21, с. 391].

Близьким до нашого погляду є думка В. Д. Перевалова, який зокрема вважає, що норми права – це загальнообов'язкові, формально-визначені правила поведінки, що відображають міру свободи людини (її об'єднань), встановлені та забезпечені суспільством та державою, закріплені та опубліковані у нормативних правових актах, спрямовані на справедливе регулювання суспільних відносин шляхом наділення їх учасників правами, свободами (повноваженнями) та обов'язками (відповідальність) [22, с. 13]. Загалом підтримуючи і поділяючи думку вченого, ми лише доповнимо, що сучасна правова дійсність дає підстави вважати, що норма права не обмежується лише формою нормативно-правового акту, а може знаходити своє закріплення в окремих випадках і в судових рішеннях, і в актах міжнародного права, а також в інших джерелах права, таких як правовий звичай та договір. Адже і сам В. Д. Перевалов визнає, що право може забезпечуватись і встановлюватись не тільки державою, а й суспільством. Однак, при цьому такі тези не є свідченням помилкового висновку про неправильне співвідношення нами правових норм та норм моралі. Як і раніше, ми вважаємо, що основна відмінність між цими соціальними нормами полягає в тому, що право та його норми є загальнообов'язковими, формально-визначеними правилами поведінки, які можуть наділяти учасників суспільних відносин не лише правами, свободами (повноваженнями), а й юридичною відповідальністю, що для інших соціальних норм звичайно ж є абсолютно чужим.

Висновки. Проаналізувавши наявні точки зору з приводу розуміння норм права, окреслення їх специфічних ознак та узагальнивши вказане, резюмуємо, що наразі правова доктрина серед рис правових норм виділяє такі:

- загальність;
- загальнообов'язковість;
- формальна визначеність;
- системність; релятивність;
- зв'язок із державою; здатність регулювати суспільні відносини;
- встановлюваність чи санкціонованість компетентними органами держав;
- представницько-зобов'язуючий характер;
- багаторазовість застосування; неперсонофікованість;
- забезпеченість примусовою силою держави та/або свідомістю членів суспільства [23, с. 258; 24, 280].

Часом вказується також і на те, що норма права виражає міру соціальної справедливості, що утверди-

лася в суспільстві [13, с. 7], хоча дана думка скоріше говорить про звернення до сутності права, а не до його ознак як явища. Те саме можна сказати і про класове трактування норм права в марксистському праворозумінні [1, с. 9-10].

Підсумовуючи узагальнений огляд наведених вище думок дореволюційних, радянських та сучасних вчених-юристів з приводу норми права, із посиланням на С. В. Шахова зазначимо, що сучасні державотворчі процеси, трансформація соціальних інститутів та елементів політичної системи зумовили необхідність перегляду не тільки сутності права, але й такої його «традиційної і найпоширенішої категорії» [11, с. 126; 25], як норма права. Сьогодні тенденції наукового пошуку свідчать про все більше поширення ідеї про те, що норма права забезпечується не тільки примусовою силою держави, але й суспільною свідомістю. Правова доктрина поступово відмовляється від того, що тільки держава шляхом примусу може забезпечити обов'язковість правової норми, а імперативні норми у своїй кількості не переважають за диспозитивні.

Список використаних джерел:

1. Нормы права: теоретико-правовое исследование: Монография / Т. В. Губаева, Л. А. Гумеров, А. В. Краснов и др.; отв. ред. Т. В. Губаева, А. В. Краснов; Рос. акад. правосудия. М.: РАП, 2014. 164 с.
2. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. СПб.: Тип. М. Меркушева, 1907. 354 с.
3. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. 2-е изд. СПб.: Тип. М. Меркушева, тип. т-ва «Екатерингофское печ. дело», 1909. Т. 1. 768 с.
4. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права: учеб. пособие (по изд. 1910–1912 гг.): в 2 т. М.: Юрид. колледж МГУ, 1995. Т. 2. 362 с.
5. Алексеев С.С. Собрание сочинений. В 11 томах. Том 3. Проблемы теории права: Курс лекций (1972). М., 2010. 495 с.
6. Стучка П. И. Избранные произведения по марксистско-ленинской теории права. Рига: Латвийское гос. изд-во, 1964. 748 с.
7. Баранов В.М. Истинность норм советского права. Проблемы теории и практики. Саратов, 1989. 400 с.
8. Недбайло П.Е. Советские социалистические правовые нормы. Львов, 1959. 170 с.
9. Ямпольская Ц.А. Об убеждении и принуждении в советском административном праве. *Вопросы советского административного и финансового права*. М., 1952. С. 156–181.
10. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. 2-е вид / пер. з рос. К., 2010. 525 с.
11. Загальна теорія права: підручник. за заг. ред. М.І. Козюбри. К., 2015. 392 с.
12. Петришин В.О., Погребняк С.П., Смородинський В.С. та ін. Теорія держави і права: підручник / за ред. О.В. Петришина. Х., 2015. 368 с.
13. Филимонов В. Д. Норма права и ее функции. *Государство и право*. 2007. № 9. С. 5–12.
14. Ващенко Ю.С. Филологическое толкование норм права: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Тольятти, 2002. 182 с.
15. Честнов И. Л. Постклассическая теория права. СПб.: Изд. дом «Алеф-Пресс», 2012. 649 с.
16. Лазарев В.В. Социально-психологические аспекты применения права. Казань, 1982. 143 с.
17. Шахов С. В. Норми адміністративного права: теоретико-правові аспекти ефективності: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Дніпро, 2020. 442 с.
18. Пиголкин А.С. Норма права и ее субъекты. *Журнал российского права*. 1998. № 2. С. 160–166.
19. Поляков А. В., Тимошина Е. В. Общая теория права: учеб. СПб.: Изд. дом Санкт-Петербургского гос. ун-та, 2005. 467 с.
20. Общая теория права. Курс лекций. Под общ. ред. Бабаева В.К. Нижний Новгород, 1993. 544 с.
21. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства: учеб. для вузов. М.: Норма, Инфра-М, 1999. 552 с.
22. Перевалов В. Д. Нормы права: проблемы понимания и определения. *Российское право. Образование. Практика. Наука*. 2017. № 5. С. 10-19.
23. Раянов Ф. М. Проблемы теории государства и права: Учебный курс. М.: Право и государство, 2003. 304 с.
24. Теория государства и права: Учебник для вузов / Под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА М), 2002. 616 с.
25. Шахов С.В. Про необхідність переосмислення змісту ознак правової норми, як передумова перегляду властивостей адміністративно-правових норм. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. № 41. Т. 3. С. 97–103.